

10. Ягупов В. Військова психологія : [підручник] / Ягупов В. – Київ : Тандем, 2004. – 656 с.

УДК 159.9. 45

Бондар Л.С., д. мед. н., професор, професор кафедри психології факультету права і психології Макіївського економіко-гуманітарного інституту

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НЕВРОТИЧНИХ РОЗЛАДІВ У КУРСАНТІВ У КОНТЕКСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті наведено узагальнення теоретичних досліджень з проблеми формування невротичних розладів у курсантів військових навчальних закладів. Визначено фактори розвитку невротичних, неврозоподібних та психогенних розладів. Наголошується на ролі психологічної безпеки у закладі освіти та освітньому процесі. Наведено практичні рекомендації.

Ключові слова: невротичні розлади, освітнє середовище, психологічна безпека.

В статтє приведенє обобщенє теоретических исследований по проблеме формирования невротических расстройств у курсантов военных учебных заведений. Определены факторы развития невротических, неврозоподобных и психогенных расстройств. Определена роль психологической безопасности в учебном заведении и образовательном процессе. Приведены практические рекомендации.

Ключевые слова: невротические расстройства, образовательная среда, психологическая безопасность.

Постановка проблеми. Адаптація до комплексу нових факторів, специфічних для вищої школи, є складним багаторівневим соціально-психофізіологічним процесом і супроводжується значною напругою компенсаторно-приспосувальних систем організму курсантів. Постійне розумове і психоемоційне напруження, часті порушення режиму праці нерідко призводять до зриву процесу адаптації й розвитку ряду захворювань.

Служба військового фахівця є особливим видом Державної служби, що висуває підвищені вимоги до професійної підготовки, стану здоров'я і особистісних якостей. Це визначає необхідність постійного вдосконалення системи комплектування військових частин, військово-навчальних закладів, підвищення ефективності навчально-виховного процесу, здійснення соціальних, психологічних і медичних заходів із профілактики захворювань та збереження здоров'я особового складу [1].

Назріла гостра необхідність систематичного і раннього контролю за проявами реакцій дезадаптації у курсантів, зниження у них стресостійкості та корекції виниклих порушень за рахунок актуалізації конституційних психологічних механізмів компенсації та адаптації.

Тому досить актуально розробку психологічної профілактики дезадаптивних форм поведінки у курсантів військових вузів починати з дослідження ступеня вираженості конституційно-психотипологічної мінливості в конституційно-континуальному просторі: психологічна норма – акцентуація – при-

кордонна аномальна особистість (ПАО) – патологічна психічна конституція (психопатія) за вектором "норма – патологія" .

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Результати сучасних досліджень у сфері психічного здоров'я вказують на значне зростання психічної з перевагою пограничних станів і виразним зміщенням «піку» захворюваності на підлітковий і юнацький вік. Показники хворобливості і первинної захворюваності психічними розладами підліткової популяції протягом 10 років перевищували за темпами зростання аналогічні показники у дорослих практично в 2 рази (Т.Б. Дмитрієва).

Разом з тим більшість сучасних наукових досліджень з даної проблеми присвячено вивченню психічної захворюваності в професійній діяльності і лише незначну їх кількість – у курсантів вищих навчальних закладів.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що навіть незначні психічні розлади негативно відбиваються на успішності курсантів, перешкоджають повноцінному формуванню професійних якостей майбутніх офіцерів, а також знижують їх мотивацію на подальше проходження служби.

На думку О.В. Лобачова, серед причин відрахування курсантів з вищих навчальних закладів за станом здоров'я провідна роль належить психічним розладам, у структурі яких переважають невротичні, пов'язані зі стресом, і соматоформні порушення. При цьому зростання захворюваності на психічні розлади корелює зі зниженням рівня професійної придатності абітурієнтів.

Значення безпеки освітнього середовища актуалізується не тільки зовнішніми, а й внутрішніми умовами освітніх установ, що виражаються в деструктивних формах (протиправних та суїцидальних) вирішення конфліктів між учасниками освітнього середовища. В цьому контексті слід згадати про явище психологічної безпеки [5].

Виклад основного матеріалу. Вчення про невротичні розлади історично характеризувалося двома тенденціями. Одні дослідники виходили з визнання того, що існування невротичних феноменів повністю детерміноване певними патологічними механізмами чисто біологічної природи, хоча і не заперечують ролі психічної травми як пускового механізму і можливих умов виникнення захворювання. У цьому напрямі зроблені дослідження електрофізіологічних параметрів: ЕЕГ, соматосенсорних ВП, контингентного негативного відхилення; нейроендокринного статусу, стану нейрогуморальних регуляторних механізмів та інших фізіологічних показників, які дозволили виявити порушення гомеостазу інтегративного характеру.

Послідовники другої тенденції у вивченні природи невротичних розладів виходили з припущення про те, що вся клінічна картина неврозу може бути виведена з одних лише психологічних механізмів. У даній парадигмі виконані роботи, спрямовані на вивчення інтрапсихічного конфлікту і механізмів психологічної адаптації при невротичних порушеннях. Незважаючи на те, що у вивченні психологічного конфлікту переважає описовий підхід, з'являються також способи їх кількісного виміру. Особливе місце в дослідженні невротичних розладів займає вивчення механізмів психологічної адаптації, до яких прийнято відносити, перш за все, діючі на усвідомленому рівні копінг-

стратегії й неусвідомлювані механізми психологічного захисту, яким присвячені спеціальні дослідження.

Разом з тим у сучасному вченні про невротичні розлади виявляється тенденція до об'єднання біологічних, психологічних і соціальних механізмів етіопатогенезу, розгляд їх у нерозривній динамічній взаємодії.

Цікавими в контексті наших пошуків є висновки за результатами дослідження Н.М. Баурової про те, що ризик розвитку невротичних розладів у курсантів визначається поєднанням більш низьких показників (порівняно із середньогруповими) рівня інтелектуального розвитку, особливо за такими параметрами як логічне мислення, зорова і вербальна пам'ять, лічильно-логічний компонент діяльності, переважання «дефіцітарного» і «ригідного» стилів інтелектуальної діяльності, з одного боку, і нервово-психічної стійкості, – з іншого. Низькі адаптаційні здатності курсантів обумовлені переважанням у структурі особистості астено-іпохондричних, істероїдно-збудливих або шизоїдно-сензитивних рис особистості, які визначають особливості розвитку невротичних розладів у курсантів в умовах навчання у військовому виші.

Дослідниця констатує, що психічні розлади у курсантів військових вузів розвиваються переважно на початкових етапах навчання і, в основному, представлені невротичними розладами. У структурі невротичних розладів переважають невротичні реакції, серед яких найчастіше були діагностовані астено-депресивний і астеничний, рідше зустрічалися тривожно-депресивний і істеричний. Розвитку невротичних розладів у курсантів безпосередньо передували психотравмуючі події як особистого характеру, так і специфічні для навчання у військовому виші [1].

Найбільш поширеними психотравмами короткочасної дії, характерними для навчання у військовому виші, є: позбавлення канікулярної відпустки, звинувачення у крадіжці у товаришів по службі, розжалування з позбавленням військового звання, втрата військових документів, конфлікт із командуванням, позбавлення звільнення, затримання патрулем під час самовільного залишення частини, позачерговий наряд на службу у святкові або вихідні дні, затримання патрулем під час звільнення, призначення на посаду молодшого командира. До хронічно дійних психотравмуючих ситуацій відносяться: тривалий конфлікт з однокурсниками, необхідність підкорятися наказам молодших командирів, сувора субординація серед осіб однієї вікової групи, висока регламентація побуту, високі навчальні навантаження, відрив від дому і близьких, призначення на посаду молодшого командира.

У дослідженні С.М. Ілларіонова визначено, що до внутрішніх умов психологічної безпеки освітньої сфери слід віднести психологічну вразливість, агресивність, низьку толерантність і неготовність учасників освітнього процесу до конструктивного вирішення конфліктів і подолання стресових станів. Кажучи про деструктивний вплив зовнішніх умов на безпеку освітнього середовища, слід враховувати і те, що ускладнення соціального середовища, міжособистісних відносин, інформаційний пресинг ведуть до того, що психологічні перевантаження перетворюються на повсякденну реальність. З усіх видів стресу найнебезпечнішим є соціальний, викликаний тими чи іншими життєвими обставинами, – а у курсантів – навчальний.

Екстремальна ситуація в освіті характеризується, з одного боку, значним зниженням ступеня педагогічної задоволеності професією, втратою сенсу виконуваної роботи, психологічним дискомфортом, кризами спустошеності, безперспективності, нереалізованості у педагогів, з іншого – наростаючим глобальним протиріччям між декларованими цінностями суспільства і реально існуючими, внаслідок чого в учнівській молоді відбувається різке зростання тривожних станів через сприйняття навколишнього світу як небезпечного і себе як нездатного протистояти цій небезпеці.

Не можна не обійти увагою і такі явища як, наприклад, неадекватне сприйняття курсантами педагогічних вимог і збільшення числа курсантами із проблемами в навчанні, емоційно-когнітивними розладами, девіантною і адитивною формами поведінки. У зв'язку з цим все гостріше постає потреби у створенні психологічно безпечних навчально-виховних середовищних умов, основна мета яких – зробити освітнє середовище ефективним для розвитку кожного курсанта.

Психологічну безпеку особистості можна розуміти як систему міжособистісних відносин, які викликають в учасників відчуття приналежності; переконують людину, що вона перебуває поза небезпекою; зміцнюють психічне здоров'я (І.А. Баєва).

У психологічній науці проблема психології безпеки досліджувалася в основному у сфері трудової діяльності (В.А. Бодров, І.А. Бородіна, Г.С. Нікіфоров, Є.А. Клімов та ін.) або в контексті забезпечення національної та інформаційно-психологічної безпеки (А.К. Гліваковский, І.М. Семенов) і безпеки життєдіяльності (Є.А. Дорофєєв, О.В. Злобін).

Істотний інтерес для вивчення соціально-психологічної безпеки освітнього середовища представляють роботи К.А. Абульханової-Славської, А.Г. Асмолова, Н.Л. Іванової, М.М. Кашапова, В.М. Кожевникова, Н.П. Фетіскіна та ін.

Наразі автори ставлять питання про необхідність розширення дослідницького простору психологічної безпеки освітнього середовища, включаючи в нього не тільки «безпеку освіти», а й «безпеку науки» (В.П. Єршомін, Н.Д. Захарін, В.П. Кобзєв, Н.В. Махров, С.Г. Плещіц).

Стає очевидним, що вирішення цих проблем не можливе без вивчення закономірностей взаємодії мотиваційно-ціннісної сфери, когнітивно-діяльнісної структури, типологічних особливостей суб'єкта. Процес сприйняття освітнього середовища суб'єктом є результатом і одночасно детермінантою функціонування різних підструктур особистості.

До сьогодні накопичено численні дані про особливості процесу перцепції і розвитку суб'єкта освітнього процесу. Однак очевидним є той факт, що нові уявлення про сприйняття суб'єктом освітнього середовища та його вплив на процес формування психологічної безпеки дозволять вирішувати питання оптимізації освітньої діяльності, функціонування освітньої установи, формування корпоративної культури вищого навчального закладу, створення методів і способів підвищення мотивації діяльності суб'єкта і способів забезпечення його психологічної безпеки.

Дослідник дійшов висновку про те, що суб'єктні оцінки типу освітнього середовища та рівня її психологічної безпеки детерміновані специфікою пер-

цептивних процесів. Стресогенні фактори освітнього середовища справляють деструктивний вплив на стан безпеки та непродуктивні копінг-стратегії у суб'єктів освітнього процесу.

О.А. Камінер визначає, що проблема формування «необхідного» рівня психічної стійкості курсантів має виняткову важливість як у період їх професійного становлення (в умовах ВНЗ), так і для подальшої військової діяльності. Разом з тим мають місце суперечності і невизначеність у науковому описі психічної стійкості. Це вказує на те, що об'єктивно потрібно всебічний аналіз досліджуваного феномена. Сутність психічної стійкості курсантів представляється дослідниці як специфічна особистісно-професійна орієнтація, спрямованість на певні цілі і яка полягає в певному характері моральної орієнтації людини та її здібності. Динамічність психічної стійкості курсанта визначається ступенем впливу зовнішніх психогенних факторів, домінуванням однієї або декількох складових психічної стійкості (інтелектуальної, емоційно-вольової, особистісно-професійної) в конкретній ситуації для подолання психічного надлому, психічної напруженості і т.п., що обумовлено діяльністю в умовах підвищених соціально-психологічних вимог і мінімальною кількістю часу, відведеного курсантам для успішної соціально-психологічної адаптації до них. Однією зі складових психічної стійкості, яка безпосередньо впливає на зміну її рівня, є психологічний захист.

Психологічний захист – це філогенетично вироблена і біологічно доцільна система реагування людини на інформаційний фактор. Вона формується паралельно з розвитком стійкості психіки під впливом соціально-психологічної ситуації, є складовою частиною індивідуального досвіду і може проявлятися у вигляді усвідомлюваних або неусвідомлюваних стилів поведінки. У ході соціально-психологічної адаптації курсантів, поряд із набуттям вікового та професійного досвіду, формується стиль психологічного захисту. На першому етапі «військової соціалізації» відбувається порушення колишнього стилю психологічного захисту і формування нового. Процес порушення супроводжується внутрішньоособистісними конфліктами і є одним з провідних факторів ризику формування «недостатнього» рівня психічної стійкості.

О.А. Корабельникова визначає, що факторами, які знижують ефективність терапії при невротичних розладах, є: патологічне виховання; перебіг хвороби (переважання затяжних форм невротичного стану); особливості особистості (акцентуації); тип конфлікту (переважання конфліктів установки й мотивації і конфліктів установок, внутрішньоособистісний характер конфлікту); підвищення абсолютної щільності потужності тета-діапазону в лобних відведеннях, підвищення і ригідність профілю церебрального метаболізму [4].

На думку О.В. Лобачова, експрес-діагностика методом стрес-тестування з використанням апаратно-програмних комплексів на основі біологічного зворотного зв'язку підвищує надійність і оперативність виявлення порушень психічної адаптації у курсантів в початковому періоді навчання і дозволяє більш диференційовано планувати психокорекційні заходи. Проведення за результатами стрес-тестування тренінгів, що базується на технологіях біологічного зворотного зв'язку, сприяє підвищенню стресостійкості та бар'єру психічної адаптації серед курсантів вищих навчальних закладів у початковому періоді навчання.

Разом з тим цікавими є основні положення дослідження Н.А. Шифнер про розлади адаптації до умов освітнього середовища. Дослідниця вважає, що розлади адаптації являють собою континуум психопатологічних станів від умовно патологічних реакцій до клінічно окреслених, затяжних хворобливих розладів, пов'язаних зі стресом. Клінічна картина розладів адаптації включає як загальні психопатологічні прояви, так і специфічні ознаки, що додають своєрідність їх окремими типами. Динаміка розладів адаптації у студентів різноманітна, але в цілому вона характеризується відносною короткочасністю і стертістю клінічних проявів. При цьому в ряді випадків розлади адаптації мають несприятливу динаміку і виступають ініціальним етапом більш важких психічних розладів. До факторів, що впливають на підвищену вразливість до стресу і визначають розвиток і тяжкість розладів адаптації у студентів, належать особистісні характеристики студента, особливості психосоціального розвитку та характер пережитої психотравмуючої ситуації [5].

В.О. Мотолицький акцентує увагу на тому, що забезпечення успішності адаптації курсантів до військової служби – спеціально організована діяльність, що включає в себе комплекс заходів, засобів і способів, технології здійснення, спрямовані на створення сприятливих передумов і умов адаптації курсантів до військової служби [6].

У забезпеченні адаптації курсантів до військової служби виділяють три етапи, які мають свої цілі, зміст, засоби і способи здійснення:

– мета першого етапу діяльності щодо забезпечення адаптації курсантів до військової служби полягає у створенні сприятливих для цього передумов організаційного характеру;

– мета другого етапу забезпечення адаптації курсантів полягає в досягненні успішності їх первинної адаптації до військової служби;

– на третьому етапі забезпечення адаптації курсантів до військової служби здійснюється корекція первинної адаптації та супровід вторинної адаптації курсантів до військової діяльності, службі.

Серед умов успішності адаптації курсантів до військової служби внутрішньовузівського плану автор виділяє:

– обставини, пов'язані з особливостями соціального і предметно– діяльнісного середовища адаптації курсанта;

– обставини, пов'язані з особливостями особистості;

– обставини, пов'язані з професійною діяльністю командного і професорсько-викладацького складу.

Формування механізмів системи управління адаптацією курсантів до військової служби доцільно проводити на різних рівнях взаємодії: на рівні особистості, на рівні підрозділу, на рівні ВНЗ.

Практичні рекомендації.

1. Для виявлення ознак розвитку психічних розладів у курсантів військових вузів необхідне проведення скринінгових обстежень та психокорекційних заходів на перших двох курсах навчання, оскільки найбільший ризик розвитку психічної захворюваності припадає саме на даний період.

2. У ході професійного психологічного відбору слід враховувати, що особи з низьким (порівняно із середньогруповими) рівнем інтелектуального

розвитку, особливо за показниками логічного мислення, зорової та вербальної пам'яті, з переважаючими «дефіцитарними» і «ригідними» стилями інтелектуальної діяльності, у поєднанні з більш низьким рівнем нервово– психічної стійкості, найбільшою мірою схильні до розвитку невротичних розладів на початкових етапах навчання.

3. Під час вступу абітурієнтів у військові виші і в процесі проведення психопрофілактичних заходів особливу увагу необхідно приділяти особам з астено-іпохондричними, збудливими і сенситивно-шизоїдними рисами особистості, як мають найбільш високий ризик розвитку невротичних розладів.

4. В основі профілактики невротичних розладів у курсантів – комплекс психолого-педагогічних і медичних заходів, що базуються на тісній взаємодії всіх посадових осіб, відповідальних за збереження психічного здоров'я військовослужбовців (командири підрозділів, їх заступники з виховної роботи, психологи). Першочерговим завданням психологічного супроводу при цьому є своєчасне виявлення, обстеження осіб з ризиком розвитку невротичних розладів, тоді як основне завдання командування полягає в обліку й усуненні психотравмуючих ситуацій, що впливають на курсантів військових вишів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баурова Н. Н. Психологические факторы, способствующие формированию невротических расстройств у курсантов военных вузов: дисс. ... кандидата психол. наук : 19.00.04 / Баурова Наталия Николаевна. – СПб., 2010. – 166 с.

2. Есян М. Л. Психологическая профилактика дезадаптивных форм поведения у курсантов высших военных заведений: дисс. ... кандидата психол. наук : 19.00.01 / М. Л. Есян. – Севастополь, 2006. – 173 с.

3. Каминер Е. А. Проявления механизмов психологической защиты в системе психической устойчивости курсантов-девушек: дисс. ... кандидата психол. наук : 19.00.01 / Каминер Елена Анатольевна. – М., 2001 – 218 с.

4. Корабельникова Е. А. Клинико-психофизиологические закономерности формирования невротического синдрома: дисс. ... доктора мед. наук : 14.00.13 / Корабельникова, Елена Александровна. – М., 2004 – 291 с.

5. Лобачев А. В. Профилактика психических расстройств у курсантов военных вузов МО РФ на начальных этапах обучения: дисс. ... кандидата мед. наук : 14.01.16 / Шифнер Нина Анатольевна. – СПб., 2011. – 136 с.

6. Шифнер Н. А. Расстройства адаптации у студентов (их клиника и динамика): дисс. ... кандидата мед. наук : 14.00.18 / Шифнер Нина Анатольевна. – М., 2011. – 223 с.